

CATALINA M. VILANOVA RIPOLL
 Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de les Illes Balears

Situació econòmica i pressions del caciquisme sobre el Magisteri illenc al voltant de la Restauració



L'objecte del nostre treball és analitzar la situació econòmica del magisteri mallorquí com també insinuar certes actituds caciquistes dels batles i de forces locals de poder. El moment estudiat correspon a un període complex de la història de l'Estat espanyol, ja que abraçarem des de la revolució de 1868 fins als primers anys de la Restauració. La complexitat i originalitat del tema fan que el present treball sigui una primera aproximació a la qüestió esmentada. D'altra banda pretén ser un intent d'apropar-nos a la realitat quotidiana i a la història de la vida privada dels nostres mestres.

El gran problema del magisteri per aquests anys era, sens dubte, l'escassa dotació econòmica que percebien pel seu treball, com també altres aspectes lligats a aquest com la manca de drets passius, entre d'altres. Davant aquesta situació la premsa professional tindrà conscientment un paper de denúncia realment important: «Es preciso que la prensa del ramo esponga unida a la consideración del Gobierno, de las Cortes y del país, el estado lamentable en que se halla, por regla general una clase que carece de medios para vivir».¹

Serà la defensa d'uns emoluments econòmics dignes la gran batalla que començarà l'associació de mestres a través d'*El Magisterio Balear* i fins i tot abans, ja que des de les pàgines d'*El Fomento* i atès que es devien als docents tres anys d'endarreriments, amb una certa ironia, es podia llegir «*Bienaventurados los que tienen hambre porque ellos serán hartos. Bienaventurados los maestros porque a la vez tienen hambre y son hartos*».² Gràcies a aquest i altres escrits, i mitjançant la intervenció del senyor inspector, Francesc Riutord, els mestres veren que el governador civil s'expressava dient: «*La base principal en la que descansa la libertad de los pueblos cultos es sin disputa la instrucción primaria [...] tengan pues entendido los Sres Alcaldes cuya morosidad motiva esta escitación que ni mi autoridad puede ni debe tolerar por más tiempo su conducta sin incurrir en grave responsabilidad [...] Cumple a mi deber por más que me sea doloroso emplear los coercitivos a que las leyes me obligan contra los que desoyendo la voz de la justicia buscan la impunidad de sus actos en evasivas injustificables*».³ De tota manera, si aquests endarreriments es pagaren després de dos mesos de dialèctiques, no va passar el

Pessetes per any	Nombre de mestres	Pessetes per any	Nombre de mestresses
menys de 125	1.273	menys de 125	26
De 125 a 250	2.827	de 125 a 250	125
de 250 a 500	3.599	de 250 a 416,50	2.366
de 500 a 625	3.051	de 416,50 a 550	566
de 625 a 825	2.328	de 550 a 733,50	623
de 825 a 1.100	1.294	de 733,50 a 916	296
de 1.100 a 1.375	427	de 1.100 a 1.333,50	75
de 1.375 a 1.650	223	més de 1.333,50	94

mateix quan les protestes giravoltaren per aconseguir un augment de sou. Aquesta fou la gran batalla del magisteri que mai veié guanyada; com és lògic, juntament amb la crítica a la situació econòmica, prest s'establí un estat d'opinió de crítica general de la política de l'Estat en matèria d'educació, personalitzada en els diversos governs i en els seus polítics: «*La situación de la enseñanza popular es la vergüenza de las vergüenzas [...] no se ha visto jamás en pueblo alguno tanto abandono ni aun en los tiempos más reaccionarios*». ⁴ I encara de manera més radical i realista s'escrivia el següent sobre la vida del mestre:

«*pero no se ha hecho cosa alguna en favor de la primera enseñanza ni del sufrido educador que ha permanecido y continúa en su aflictiva situación, oprimido por la miseria, abrumado por el peso de las deudas que forzosamente ha de contraer por no perecer de hambre y acosado por sus acreedores ante los cuales muy a menudo ha de inclinar su vista bajo el peso del rubor que se extiende por su frente cuando se le exige el importe de los comestibles que ha comprado al fiado y no puede satisfacer*». ⁵

El sentit de la crítica i de la ironia se centrà preferentment en el Govern i en les seves accions; així, en un article titulat «Justicia o Misericordia», ⁶ es fa un cop d'atenció al president del Govern, en aquell moment el general Pavía, en els termes següents: «*Vuelva la vista hacia la primera enseñanza, no para proyectar reformas, no para acordar nombramientos sino para hacer justicia, y si esto le parece mucho, para dirigir una mirada de conmiseración al desdichado magisterio*». De tota manera, i a mesura que va passant el temps, es va perdent la finesa de la crítica. Són ja set anys els passats des de la Gloriosa i la situació del magisteri no sols no ha millorat sinó que de cada dia es troba en una situació més lamentable. Prova del que diem és l'escrit d'un mestre malloquí el 1875: «*Los maestros estamos ya cansados de esperar. Si la nación española no ha de pasar la vergüenza de cerrar sus escuelas, elemento el más importante de un país civilizado, urge que se nos atienda en nuestras justísimas instancias*». ⁷

Van passant els anys i de fet res se soluciona; el desànim, i en certa manera un sentiment de fracàs, fa que, tant al nivell regional com al nacional, les associacions de mestres es vegin impotents per dur a terme la seva tasca reivindicadora. Ja a la dècada dels vuitanta, un altre mestre, aquest de Manacor, realitzava un esplèndid resum de la situació en què es trobaven l'Associació i en general tots els ensenyants:

«*Estamos mal, muy mal [...] vivimos en muchas partes casi sin hogar [...] y ni aun las goteras hay quien se encargue de componerlas [...] La cuestión de la Asociación Nacional yace huérfana de nuestros cuidados; la provincial no nos llama a su seno y la de partidos queda tan mal parada que o no existe o se aniquila. Entre tanto las Juntas Locales se ensoñorean y hacen fuertes trincheras de las debilidades que*

exhibimos; el odioso caciquismo local impera y nos subyuga [...] los locales de clase semejan rediles o apriscos; la asistencia de los niños permanece abandonada al capricho de los padres [...] las retribuciones son emolumento ilusorio en la mayor parte de estas Islas». ⁸

Crec que aquest text és aclaridor del fracàs del liberalisme en el nostre país. Hi ha una denúncia expressa ja no contra un Govern central que no aporta els fons econòmics necessaris per millorar les condicions econòmiques de la professió, sinó contra la política i els polítics locals dels municipis, que, com a vertaders cacics, tornen de bell nou a realitzar la política personal en els seus municipis, en funció de llurs propis interessos, desinteressant-se totalment de les qüestions educatives. Amb tot això hem de tenir en compte que els mestres eren pagats pels municipis (d'aquí el perill que denuncia el mestre de Manacor de caure en les xarxes dels cacics locals, de la voluntat dels quals, a la llarga, pel fet de dominar aquests el poder local, depenien els sous dels ensenyants), a més de les denominades retribucions que eren les quantitats pagades pels alumnes de famílies acabalades o que almenys no es declaraven com a pobres (els «pobres de solemnitat») sota certificació de l'Ajuntament. Així, els sous dels mestres depenien del tipus de municipi on exercitaven com a tals, ja que en funció del nombre d'habitants tenien més o menys pressupost, per la qual cosa major o menor era el sou del mestre. La taula de sous dels mestres era, el 1880, la següent ⁹ (el nombre de mestres es refereix a la totalitat de l'Estat):

Com es veu, la majoria de mestres —no parlem ja de les mestresses— tenien unes retribucions realment exigües i fins i tot ridícules (almenys les menors de 825 ptes. podrien considerar-s'hi), cosa que feia que la seva supervivència depengués bàsicament de les retribucions que pagaven, en teoria, els pares dels seus alumnes. Amb tot això, i perquè es tingui la possibilitat de jutjar més objectivament el que suposaven els sous estatals dels mestres, incloem una taula del que guanyaven els militars en aquells mateixos anys: ¹⁰

Militars

Alferes	2.100 ptes.
Tinent	2.500 ptes.
Capità	3.500 ptes.
Comandant	5.000 ptes.
Coronel.....	7.500 ptes.

Mestres

En ciutats de més de 40.000 hab	2.000 ptes.
“ “ de 20.000 a 40.000 hab	1.650 ptes.
“ “ de 10.000 a 20.000 hab	1.375 ptes.
“ “ de 3.000 a 10.000 hab	1.100 ptes.
“ “ de 1.000 a 3.000 hab	825 ptes.
“ “ de 500 a 1.000 hab	625 ptes.
“ “ de manco de 500 hab	fins a 500 ptes.

O sigui, que el major sou a aconseguir per un mestre a l'Estat espanyol era menor que el del primer grau de l'oficialitat de l'exèrcit. Ara bé, si comparem el sou dels mestres amb el dels altres professionals de l'ensenyament, com ara els catedràtics d'instituts d'ensenyament mitjà, el greuge comparatiu és encara més palès en contra dels mestres:

*«Nosotros los maestros de infancia, los que trabajamos seis horas diarias y disfrutamos de un sueldo que a veces llega a la exorbitante suma de 82 pts. con 50 cms. anuales, podemos perder algo, algo como la puntualidad en el pago de los que la obtienen ahora y aquellos [es refereix als catedràtics d'institut] seguirán ganando un sobresueldo de 500 pts. sobre el suyo de 3.000 que por punto general gozan, por cada cinco años que transcurran en la antigüedad de sus servicios».*¹¹

Per ampliar encara l'objectivitat econòmica del magisteri direm que des de la publicació de la Llei Moyano el 1875 no hi havia hagut cap augment de sou per als mestres; d'aquí doncs que el 1885 s'escriu, després de gairebé trenta anys de tenir el mateix pagament: *«De entronces acá han transcurrido 28 años y nadie ignora que las necesidades sociales se han aumentado extraordinariamente y el vivir cuesta doble por lo menos hoy que en 1857. Calcúlese pues cual será la situación actual del Magisterio en España».*¹²

És evident que va mancar en el liberalisme de l'Estat espanyol una voluntat de vertadera transformació social, o sigui de modificar les profundes estructures socioeconòmiques del país, la qual cosa li hagués donat els recursos econòmics suficients per poder afrontar la consolidació efectiva del seu propi aparell de reproducció ideològica.

Ens trobam, doncs, en una situació en la qual l'acumulació de capital que es possibilita en nuclis molt concrets servirà en tot cas per propiciar el major desenvolupament d'aquests nuclis (podem veure aquí els inicis de les diferències regionals) ja que l'Estat, orfe d'una política impositiva i distributiva, no podrà o no voldrà afrontar les necessitats realment apressants en què es trobava. Es dona per aquells anys una gran expansió dels mitjans de comunicació que evidentment afavoriran el capitalisme privat, però no es dona la inversió de caràcter social o popular —sanitat, educació, etc.— que se sol·licitava de forma peremptòria per aconseguir un canvi monòton en el país, canvi que afectàs, doncs, no solament l'economia sinó també les mentalitats.

També cal plantejar-se una altra dimensió d'aquesta situació, i és que amb la Restauració, i sobretot amb la Constitució de 1876, la burgesia havia consolidat a l'Estat la seva condició de privilegi sense necessitat de cap revolució popular, per la qual cosa ben bé podia considerar que no tenia cap deute contret amb el poble o la societat; aquesta actitud, d'altra banda, feia que les classes tradicionals mantinguessin intacta la seva influència



sobre les masses de població, màxim l'Estat abandonava a la seva sort el seu propi aparell ideològic —l'educació. D'altra banda, i tal com es podia veure pel nombre de mestres en relació amb els llocs que exercien (en funció del nombre d'habitants), l'Estat espanyol era encara un país eminentment rural, ple de pobles i llogarets, per la qual cosa el conservadorisme, la tradició i en definitiva totes les estructures ancorades en la possessió de la terra posseïen quasi tota la seva vigència. Aquest fet i la ràpida reacció de l'Església, que per aquests anys anava consolidant el seu propi aparell educatiu, va fer que la pressió conservadora es mantingués intacta en molts de llocs del país (fins i tot cinquanta anys més tard, el 1931, la República sols guanyarà a les grans ciutats, i el vot dels pobles serà eminentment monàrquic, i per tant, de signe conservador).

Sobre l'any 1895 la situació del magisteri és tan insostenible i les protestes tan fonamentades que començarà una època que podríem anomenar «il·lustrada» en el sentit que es fan paleses les promeses, els canvis, les bones paraules i les millors intencions, les noves perspectives, altres inquietuds, etc., que, no obstant això, a la llarga sols quedaran en això, en paraules, en

buit discurs teòric, tal com succeí, en general, en el segle de les llums de l'Estat espanyol.

Inicià aquesta política el Ministre de Foment, Montero Ríos, que substituï el conservador Pidal y Mon, que es guanyà l'oposició de tots els docents espanyols. El nou ministre aprofitarà aquest fet d'enuig generalitzat per anunciar progressos en l'àmbit de la instrucció pública, com ara la concessió de drets passius als mestres, crear un nou Ministeri que s'ocuparia de la Instrucció Pública, les Ciències, les Lletres i les Belles Arts, fruit de separar aquests àmbits del Ministeri de Foment, i va prometre fins i tot la integració dels mestres com a funcionaris de l'Estat. Tal vegada perquè prometia massa tot d'una els mestres s'adonaren que tot allò era impossible d'aconseguir i de realitzar; s'iniciaren de bell nou les crítiques i va ser ràpidament canviat per un altre liberal, Navarro Rodrigo, que també des del primer moment es definí a favor del progrés i de les reformes, si bé va ser més intel·ligent que el seu antecessor, ja que, en comptes de prometre tantes coses, desenvolupà alguns projectes com ara una Escuela Central de Gimnasia, i també va crear escoles d'Arts i Oficis a diverses ciutats (Madrid, Almeria, Santiago, etc.), que, com bé es pot comprovar, no incidien per res en les greus problemàtiques que afectaven els col·lectius docents de l'Estat, per la qual cosa una vegada més les activitats ministerials foren blanc de la crítica:

*«Ya no hay mejoras ni nada que mejore el desbarajuste que reina en la primera enseñanza. Podrá atenderse a la segunda, a las facultades [...] a todo en fin a lo que se refiere a las clases bien acomodadas, a los ricos. Se crearon Escuelas de Comercio, de Artes y Oficios, de Gimnástica para los grandes centros de población [...] pero proteger a los pobres maestros, atender a lo que interesa a los pueblos pequeños, mirar a la primera enseñanza [...] eso no puede ser, porque no está el Ministro para ocuparse de niños».*¹³

Aquest text de finals de 1886 ens demostra que el Magisteri tenia assumit més clarament l'ideari de la reforma i el progrés propis del liberalisme que els governs sorgits del 68, i més quan la dialèctica mestres-autoritats no sols estava plantejada al nivell econòmic, ja que els ensenyants tenien en compte, a més, tota una sèrie de reivindicacions que haurien d'haver constituït la base de la política governamental (millores de l'ensenyament).

No obstant això, els aspectes econòmics eren importantíssims vista la situació de precarietat en la qual es trobava el magisteri. Tanmateix, el sou era de qualque manera el símbol de les reivindicacions, ja que darrera aquest es trobava un problema de la mateixa magnitud, o més gros, tal com era el desamparament en què podia quedar la família dels mestres amb la seva desaparició prematura, ja que no tenien reconegut cap dret passiu, situació plenament discriminatòria en relació amb altres funcionaris públics: *«Todos los funcionarios públicos tienen designados tan justos y*

*sagrados beneficios, todos [...] menos los maestros [...] Al ocuparse de esta materia se acuerda el legislador de todas las clases, de todos los servidores que le rodean, sólo se olvida del venerable maestro».*¹⁴

Davant aquesta situació, el mestre veia que la solució de tots els seus mals era que, com a vertaders professionals al servei de l'Estat, fos aquest qui es fes càrrec de les seves nòmines, i per tant que es constituís com a vertader funcionari estatal, i no municipal. Aquesta serà l'opinió més generalitzada entre el magisteri almenys a partir de 1880, quan ja havien perdut totes les esperances que els nous governs es preocupassin per la seva situació personal i professional. I més quan al mateix temps veien que el sentit de la revolució del 68 (la Gloriosa) s'havia perdut totalment, i tornaven a ser els cacics de sempre els que dictaven la seva voluntat en els ajuntaments, i condicionaven així la independència del magisteri: *«El Estado y sólo el Estado, encargándose de satisfacer los haberes de los maestros es quien puede poner coto a tanta tropelia como diariamente se viene cometiendo».*¹⁵ Aquest sentit d'ètica política, de moralitzar la vida pública dels municipis davant el caciquisme, prest es convertí en una plataforma idònia per, així mateix, criticar el govern i denunciar un estat de coses que teòricament feia anys que s'hauria d'haver abolit: *«Que el Estado debe por consiguiente arrancar de la tutela del municipio la primera enseñanza es a más de justo moral y a más de moral y justo, humanitario. Consentir que por más tiempo sufran los maestros es estar en contra de la civilización».*¹⁶ Fins i tot, B. Danus, mestre mallorquí, denuncià les formes en què el poder fàctic que és el caciquisme condicionava els mestres; així ens dirà que el mestre, pel fet de ser pagat pels municipis, sembla un empleat al servei del batle o dels regidors, la qual cosa fa que caigui en un servilisme que va en contra de la seva dignitat i de la seva independència, al mateix temps que el pot enfrontar amb el seu poble. D'aquesta manera es pot arribar a situacions en les quals la puntualitat dels pagaments (que normalment es feien cada trimestre) depengui del grau de relació d'amistat, servilisme, independència o enfrontament que hi hagi entre el mestre i les autoritats municipals, i és doncs el sou, un element de xantatge per fer tòrcer les voluntats dels docents; així mateix, continua denunciant les pressions que tot mestre de poble té perquè doni d'un tractament especial als fills de les autoritats locals en contra, doncs, de la igualtat, justícia i moralitat pròpia, i en contra de la resta de nins i llurs familiars.¹⁷

Crec que les raons expressades són prou serioses per posar en dubte les afirmacions que pretenen fer-nos creure que a partir de 1868 es millorà la situació de l'ensenyament públic a l'Estat espanyol, i que així mateix s'inicià la gestació del canvi social. Davant això podem afirmar que ni tan sols els mestres de l'època estaven d'acord amb aquestes premisses; les crítiques, a més a

més, no sols tenien en compte els aspectes econòmics, ja que l'assentament del sistema educatiu als municipis també era negatiu per al desenvolupament mateix de l'ensenyament:

*«Convendría pues a nuestro juicio que los ayuntamientos cesaran completamente de administrar el material y que los maestros recibieran al principio de cada año todo lo necesario para sus escuelas».*¹⁸

I és que de fet no hi havia hagut en el país una vertadera presa de consciència liberal, i per tant, les autoritats no tenien present el paper que l'escola, la cultura i l'educació podien tenir en el desenvolupament econòmic i també ideològic dels pobles; diem això perquè de fet ens trobam amb denúncies d'inhibició total dels municipis per les qüestions educatives: *«Dueños, los ayuntamientos de administrar por sí mismos los fondos del material estamos persuadidos de que en cinco años no han empleado ni la décima parte de lo presupuestado para la adquisición de libros, papel, y demás medios de enseñanza».*¹⁹ Els mestres fins i tot arribaran a fer la neteja dels locals escolars, ja que els ajuntaments ni tan sols s'arribaven a preocupar gens d'aquests quefers; i no hem de creure que això succeís solament als pobles, ja que el 1877 l'Ajuntament de Palma duia trenta mesos sense netejar les escoles i sobretot sense pagar un cèntim en concepte de material escolar.²⁰ Crec, doncs, que no hi ha cap dubte de com era la situació escolar en la relació amb els municipis; i el més curiós del cas és que aquesta situació es dona en el context sorgit de l'Estat liberal del 68 i de fet orientat per aquest i reglamentàriament matisat per la Constitució de 1876.

Resumint, volia advertir de la situació contradictòria entre la definició liberal de l'Estat i la pràctica sociopolítica d'aquest Estat respecte de l'educació. De fet, una petició dels mestres sevillans, després recollida, estudiada i matisada pels de les illes Balears, ens mostra quins eren els punts àlgids sobre els quals gravitava el descontent del magisteri. Segons *El Magisterio Balear* eren els següents:

1. Pagament dels sous des del govern provincial, i no des dels ajuntaments.
2. Supressió de les denominades «retribuciones», que com se sap anaven a càrrec dels alumnes.
3. Concessió dels drets passius.
4. Augments de sou.
5. Igualtat de sous entre mestres i mestresses.
6. Llibertat completa d'elecció de textos.
7. Tancament de les escoles els mesos de juliol i agost. (Les vacances estiuenques no estaven regulades, i una vegada més, com tantes altres coses, aquestes depenien de la voluntat municipal.)
8. Exempció de l'obligació, als mestres, d'assistir a actes oficials que tinguessin lloc fora de l'escola.
9. Provisió més regular i ràpida de les destinacions.



10. Obligació de tenir el títol professional de mestre per poder exercir tant en escoles públiques com privades.

11. Supressió de les escoles d'ensenyaments incomplets (típiques de les poblacions de pocs habitants) i la seva reconversió en escoles completes (en les quals s'impartia tot l'ensenyament primari).²¹

Tal com deia, els mestres de les Illes discutiren i estudiaren aquests punts acceptant com a objecte de reivindicació pròpia els arguments numerats 1, 2, 3, 4 i 10, és a dir, els que se centraven fonamentalment en les millores econòmiques i en els aspectes purament professionals.²² En canvi no se solidaritzaven amb cap dels punts que poguessin tenir una lectura «ideològica» (el 6è. i el 8è.) o de vertader avenç social (el 5è. i l'11è.), si bé en aquest sentit acceptaven el punt 2, referit a l'ensenyament gratuït.

Anys més tard i al nivell estatal es dugué a terme una lluita reivindicativa davant el Ministeri que es va concretar en cinc punts que foren defensats i acceptats en la seva totalitat pels mestres de les Balears:

1. Regularitat en el pagament dels sous i augment d'aquests.
2. Mateixos drets pel que fa a jubilacions, drets passius, orfandat, etc., com qualsevol altre funcionari de l'Estat.

3. Garantia dels drets professionals sempre que es compleixin les obligacions pertinents.

4. Millora en la preparació i instrucció del magisteri.

5. Assumir, mitjançant les disposicions pertinents i en harmonia amb el progrés i la justícia, les consideracions que mereixi la professió de mestre.

En definitiva, podem dir que els anys que segueixen la Revolució de Setembre no aconsegueixen formalitzar un sistema educatiu adient als pressupòsits ideològics de l'Estat. Una política que té més d'il·lustrada que de liberal tornarà a frenar el desenvolupament social i popular del país, i ens trobarem, per tant, davant una situació els plantejaments de la qual són gairebé sempre teòrics, sense arribar a integrar-se en la realitat, en una realitat que ara estava a favor del canvi i del progrés. El magisteri era l'únic estament que pareixia que estava a favor dels pressupòsits ideològics liberals enfront de la política governamental que en aquests anys mai no afavorí de manera decidida la implantació d'un sistema educatiu adient a la seva funció reproductora, ideològicament parlant.

NOTES:

(1) «La Asociación Valenciana. A la prensa de Primera Enseñanza». *El Magisterio Balear*, núm. 6 de 9 de febrer de 1884.

(2) Vegeu *El Fomento*, núm. 16 de 6 d'agost de 1870. Abans de crear-se l'Associació Professional del Magisteri Balear, l'òrgan d'expressió de la qual fou *El Magisterio Balear*, varen ser *El Fomento* i *El Fomento Balear* les publicacions més properes als interessos del magisteri.

(3) *El Fomento*, núm. 17 de 13 d'agost de 1870.

(4) *El Magisterio Balear*, núm. 33 d'1 de novembre de 1873.

(5) «Bajos sueldos». *El Magisterio Balear*, núm. 23 de 20 d'agost de 1873.

(6) «Justicia o Misericordia». *El Magisterio Balear*, núm. 10 de 7 de març de 1874.

(7) DANUS, B.: «Las retribuciones de los maestros». *El Magisterio Balear*, núm. 11 de 13 de maig de 1875.

(8) GIMENO BURGNET, V.: «Concausas de fortuito estado». *El Magisterio Balear*, núm. 37 de 15 de setembre de 1883.

(9) *El Magisterio Balear*, de 19 de juliol de 1884, pàg. 3.

(10) *El Magisterio Balear*, de 9 de febrer de 1884, núm. 6.

(11) «Disparidad». *El Magisterio Balear*, núm. 36 de 4 de setembre de 1886.

(12) GARCIA, V.: «Haber del Magisterio». *El Magisterio Balear*, núm. 7 de 14 de febrer de 1885.

(13) «Que verguenza». *El Magisterio Balear*, núm. 51 de 18 de desembre de 1886.

(14) C. y S.: «Derechos pasivos a los maestros». *El Magisterio Balear*, núm. 25 de 19 de juny de 1875.

(15) FRESNEDILLAS, J. A. de: «Los maestros de escuela». *El Magisterio Balear*, núm. 15 de 9 d'abril de 1881.

(16) «Sobre el decreto de pagos». *El Magisterio Balear*, núm. 41 de 8 d'octubre de 1881.

(17) DANUS, B.: «Sistemas de pagos». *El Magisterio Balear*, núm. 40 de 2 d'octubre de 1875.

(18) *El Magisterio Balear*, núm. 19 de 10 de juny de 1873.

(19) *Ibidem*.

(20) «Esperanza fundada». *El Magisterio Balear*, núm. 38 de 23 de setembre de 1877.

(21) *El Magisterio Balear*, núm. 31 de 3 d'agost de 1878, pàg. 3.

(22) *El Magisterio Balear*, núm. 34 de 31 d'agost de 1878, pàg. 2.



Fundació
Universitat - Empresa
de les Illes Balears

Edifici Sa Riera
C/ Miquel dels Sants Oliver, 2
07071 Palma (Balears)
Tel. (971) 17 27 09



UNIVERSITAT
o b e r t a



Universitat de les Illes Balears
Institut de Ciències de l'Educació

Oberta a tothom
Per a més informació:
Edifici Sa Riera
C/ Miquel dels Sants Oliver, 2 - 07001 Palma
Tels. 17 30 14 - 17 24 11